

HET FIJNE VERSCHIL IN EEN VERGROTE MARKT

Hypothesen volgens welke in de Europese Gemeenschap
de sociale en Culturele ladder uitgetrokken raakt*

Wout Ultee**

Deze bijdrage handelt over de vraag in hoeverre de economische eenwording van een aantal hedendaagse Europese landen ertoe leidt dat de verschillen in Cultuurdeelname tussen de onder- en bovenlagen van elk van deze landen toedan wel afnemen en de Culturen van hun bovenlagen meer of juist minder op elkaar gaan lijken dan nu het geval is. Aan de hand van een aantal onderzoeksbevindingen en algemene theoretische noties worden vier hypothesen beredeneerd. Volgens de eerste versterkt de EG de vorming van een laag boven de bestaande bovenlagen en van een laag onder de bestaande onderlagen. Volgens de tweede leidt dit tot grotere Culturele verschillen binnen elk van de EG landen. De derde hypothese luidt dat deze verschillen tevens groter worden door de als gevolg van de vorming van de EG toenemende sociale stijging. De vierde hypothese houdt in dat de Cultuur van de bovenlagen van de EG-landen cosmopolitischer wordt.

1. INLEIDING

In 1988 verscheen een aantal rapporten van de Europese Commissie over '1992'. De aandacht van de kranten ging aanvankelijk uit naar enkele lijvige studies die de economische effecten van de interne markt becijferden: de werkgelegenheid zou met een kleine twee miljoen banen toenemen en het nationale inkomen zou ruim vier procent groeien. Het rapport over de sociale dimensie van de interne markt was dunner. Het bevatte geen berekeningen over de verdeling van de voordelen van marktvergroting. Pas na verloop van tijd dook in de pers de vraag op of 1992 uitsluitend in het voordeel van ondernemers zal zijn, of dat tevens werknemers en consumenten baat zullen hebben bij de interne markt. De vraag of de voltooide Economische Gemeenschap een Sociaal Europa is, werd in de openbare meningsvorming echter spoedig verdrongen door de vraag of een Verenigd Europa nationale Culturen bedreigt, en dan vooral de Cultuur met een grote C. Dit gebeurde in zowel de kleine als grote lidstaten van de EG. In 1989 reed een 'train de la culture' van Parijs naar Straatsburg vol protesterende Franse filmsterren en televisiepersoonlijkheden. Kort daarna gingen in het anders zo op zichzelf zijnde Nederland stemmen op volgens welke Nederland de Culturele banden met Vlaanderen aan dient te halen. Bezorgdheid over Culturele verscheidenheid is niet zonder enig recht. Zo beschikt Eurostat, het bureau voor de statistiek van de EG, over een uitgebreid stelsel van indicatoren voor de economische en sociale ontwikkelingen in de lidstaten der EG, maar nauwelijks over Culturele indicatoren. Een dergelijke leemte kan bij sommigen het vermoeden doen rijzen dat de Europese Gemeenschap de Culturele consequenties van economische eenwording onbelangrijk acht.

In de publieke gedachtenwisseling over de vraag of economische eenwording nationale Culturen bedreigt, is soms naar voren gebracht dat Europese Europeanen niet bestaan en op termijn ook niet in grote getale zullen ontstaan. Een vaker vergeten punt is echter dat er evenmin nationale Culturen bestaan. Natuurlijk, in elke lidstaat van de EG wordt het Culturele erfgoed beschermd en wordt Cultuur beoefend, maar er spreken minstens twee argumenten tegen de stelling dat er nationale Culturen bestaan. Het eerste argument luidt dat de Europese naties zijn gestratificeerd en de levenswijze van de leden van hun bovenlagen beduidend sterker op Cultuur is gericht dan die van de leden van hun onderlagen. Dat Cultuurdeelname sociaal gebonden is, blijkt uit enquêtegegevens voor een groot aantal industrielanden: op elke hogere sport van de maatschappelijke ladder is de proportie personen dat in de vrije tijd aan vormen van Cultuur deel heeft, hoger dan op de sport daaronder. Dergelijke bevindin-

gen zijn gedaan voor Cultuuruitingen als het bekijken van tentoonstellingen in musea, het bezichtigen van monumenten, het bijwonen van concerten voor klassieke muziek, het gaan naar balletvoorstellingen en het bezoeken van toneelopvoeringen (zie bijvoorbeeld Ultee, Batenburg, Ganzeboom, 1992). Het tweede argument luidt dat de bestanddelen met buitenlandse herkomst in de Cultuur van een land in het algemeen onderbelicht blijven. Mevrouw Thatcher ging verder dan menig politiek leider van een Europees land toen ze in de herfst van 1988 te Brugge toegaf dat uit de grote kathedralen van Groot-Brittannië, zijn literatuur en zijn taal blijkt welk een Culturele rijkdom de Britten aan Europa hebben ontleend. De vraag van dit artikel luidt in hoeverre de economische eenwording van een aantal hedendaagse Europese landen ertoe leidt dat de verschillen in Cultuurdeelname tussen de onder- en bovenlagen van elk van deze landen toenemen en de Culturen van hun bovenlagen nog meer op elkaar gaan lijken dan reeds het geval is.

Het - theoretisch - antwoord dat onderhavig artikel op deze vraag verschaft, valt in vier delen uiteen. De eerste hypothese luidt dat door toedoen van de EG de maatschappelijke ladder wordt uitgetrokken: er ontstaat een laag boven de bestaande bovenlagen en één onder de bestaande onderlagen. Volgens de tweede hypothese leidt dit tot grotere Culturele verschillen binnen elk van de EG-landen. De vorming van nieuwe bovenlagen gaat overigens gepaard met stijging van individuen op de maatschappelijke ladder. Aldus blijft de mate waarin de EG de stratificatie versterkt, toch beperkt. De derde hypothese van dit artikel luidt echter dat juist deze sociale stijging Culturele verschillen tussen sociale lagen vergroot. De vierde hypothese zegt dat economische eenwording ertoe leidt dat bepaalde personen in hun dagelijks werk meer met het buitenland te maken krijgen, dat deze personen vooral tot de bovenlagen van een samenleving behoren en dat zij in hun vrije tijd een type Cultuurdeelname ten toon gaan spreiden dat cosmopolitischer van inhoud is. Deze hypothesen zullen we in de komende paragrafen beredeneren. We besluiten ons betoog met een schets van de Culturele indicatoren waarmee onze hypothesen op hun houdbaarheid zijn te onderzoeken en waarmee ontwikkelingen - of die nu wel of niet met de hypothesen uit dit artikel stroken - in kaart kunnen worden gebracht.

In deze bijdrage komen we dus niet tot aan een toetsing van bovenstaande hypothesen. Een lezer kan dan ook onderhavig betoog als 'theoretisch' ter zijde schuiven. We hopen echter dat uit onze beredenering van hypothesen over lange-termijnontwikkelingen blijkt, dat deze hypothesen niet door koffiedikkijken zijn verkregen - of dat toekomstvoorspellingen toch niet altijd verwerpelijk zijn.

We willen tevens benadrukken dat onderhavige bijdrage het woord Cultuur gebruikt in de zin van Cultuur met een hoofdletter : de voortbrengselen van de menselijke geest die door de binnen een samenleving levende waarden als 'hoger' worden bestempeld - zaken als het lezen van belletrise, de herkenning van bouwstijlen en de kennis van schilderkunst waaruit geestelijke vorming en verfijnde smaak blijkt. Daarmee gaat het voorbij aan andere variaties op het thema van economische eenwording en Culturele verscheidenheid. Het is wellicht goed twee daarvan te vermelden. Zo is daar de verwachting van sommige grondleggers van een Verenigd Europa dat een gemeenschappelijke Europese markt een tempering van het nationalisme in de Duitse en Franse politiek als nevengevolg zou hebben. Onderhavige bijdrage handelt echter niet over vragen die veranderingen in de politieke Cultuur van een land betreffen. Verder is daar de aloude stelling dat economische eenwording pas mogelijk is bij een zekere uniformering van Cultuur. Volgens de redenering achter die hypothese zal een produkt dat in een bepaald land wordt voortgebracht en aanvankelijk alleen daar wordt gekocht, pas in andere landen aanslaan als daar waarden verspreid raken die hun aankoop legitimeren. Men kan hierbij denken aan het kopen van Franse cognac en parfum, dat met genieten van het leven samengaat, in een land als Nederland, waar naar verluid spaarzaamheid eens hoog stond aangeschreven. Hoe interessant vragen ook zijn over de mate waarin Culturen materiële consumptie belemmeren dan wel bevorderen, in deze bijdrage krijgen ze geen aandacht.

Een laatste opmerking vooraf : we willen met onze hypothesen niet staande houden dat zich door de vorming van de Europese Gemeenschap processen gaan voordoen die anders nooit plaats zouden hebben of dat die processen eerder in het geheel niet zouden zijn voorgekomen. Wel betogen we dat in een gemeenschappelijke markt deze processen minder traag verlopen en dat reeds bestaande ontwikkelingen versterkt raken.

2. ECONOMISCHE EENWORDING EN STERKERE SOCIALE STRATIFICATIE

In de jaren vijftig en zestig maakte de hypothese opgang dat de eisen van de moderne technologie - hoe verschillend de stratificatiestelsels van landen voor de toepassing van deze technologie ook mogen zijn - onbedoeld leiden tot convergentie naar beperkte inkomensongelijkheid en hoge sociale mobiliteit (Kerr,

1960). De toepassing van deze hypothese op sociale ontwikkelingen in de derde wereld leidde tot de slotsom dat ze voorbij gaat aan de gevolgen van de economische betrekkingen tussen landen (Chiro, Hall, 1982). Wanneer deze kritiek wordt gegeneraliseerd naar industrielanden, komt men tot de hypothese dat de vorming van een gemeenschappelijke markt op minstens drie manieren de stratificatie in de landen der EG versterkt. Voor het doel van onderhavig artikel is het in eerste aanzet voldoende te zeggen dat de bovenlagen der EG-landen bestaan uit bedrijfsdirecteuren, hoger technisch en administratief personeel in het bedrijfsleven en topambtenaren bij allerlei instellingen van nationale overheden, de middenlagen uit geschoolde handarbeiders en personeel dat betrekkelijk eenvoudige hoofdarbeid en diensten verricht, en de onderlagen uit ongeschoolde handarbeiders en werklozen. Dit komt overeen met de bekende stelling van Parkin (1971 : 19) die inhoudt dat de ruggegraat van het stratificatiestelsel in industrielanden wordt gevormd door de beroepenstructuur van deze samenlevingen. Als aan deze stelling op grond van later onderzoek iets dient te worden toegevoegd, is dat de bewering volgens welke - om in de beeldspraak te blijven - het ruggemerk van de stratificatie in industrielanden bestaat uit het onderwijsstelsel van deze maatschappijen (Collins, 1979).

De EG ging en gaat ten eerste gepaard met de vorming en uitbreiding van supranationale instellingen. Die organen worden bevolkt door ambtenaren, en zoals nu in de lidstaten der EG rijksambtenaren op de maatschappelijke ladder boven provinciale en gemeenteambtenaren staan, zo zal het groeiende aantal Europese ambtenaren bij voltooiing van de interne markt een plaats boven de rijksambtenaren vinden. Dit betekent dat zich op EG-niveau een sociale laag boven de bestaande nationale bovenlagen vormt. Hier komt bij dat een groter deel van de rijksambtenaren - omdat beslissingen steeds meer bij de supranationale instellingen te Brussel vallen - haar activiteiten op Brussel heeft af te stemmen en naar Brussel richt. Ook deze ambtenaren verwerven een positie boven de aloude rijksambtenaren. De sociale ladder van een land en van de EG wordt bovenaan uitgetrokken.

Ten tweede dragen deze Europese ambtenaren en op Brussel gerichte rijksambtenaren bij tot de uitbreiding van nog een laag boven de bestaande bovenlagen. Zij nemen allerlei wettelijke belemmeringen weg en bewerkstelligen het vrije verkeer van kapitaal en arbeid en de wederzijdse erkenning van diploma's. Sommige directeuren van eens op de nationale markt gerichte bedrijven weten van de mogelijkheden van de aldus vergrote markten gebruik te maken. Ze gaan multinationale ondernemingen leiden en zullen het hogere kader van hun bedrij-

ven heen en weer schuiven tussen de vestigingen van hun bedrijven in verschillende landen. Daarmee ontstaan verschillen in aanzien en inkomen tussen bedrijfsdirecteuren onderling en binnen het hogere bedrijfskader. Alhoewel voor de komst van de EG nationale markten niet volledig van elkaar waren afgesloten, is door toedoen van de EG de categorie van directeuren en hoger personeel bij voor de export werkende en in meerdere landen producerende bedrijven in omvang toegenomen en door de voltooiing van de interne markt zal zij nog meer groeien. Ze onderscheidt zich door een hoger inkomen en meer prestige. Boven een oude bovenlaag bestaande uit personen die hogere posities innemen bij bedrijven welke zich op de nationale markt bewegen, ontwikkelde zich en breidt zich nog steeds een nieuwe bovenlaag uit welke bestaat uit personen die de hogere functies binnen Europese ondernemingen vervullen en dan bij de hoofdvestiging van een bedrijf in één EG-land werkzaam zijn, en dan bij haar nevenvestigingen in andere EG-landen.

De EG draagt ten derde bij tot de opkomst van een nieuwe categorie aan de onderkant van de samenleving (vgl. Dahrendorf (1988) over de nieuwe onderklasse in Europa). Het is bekend dat de EG-landen een hogere werkloosheid hebben dan menig ander westers industrieland (Therborn, 1986). Deze werkloosheid is vaak geweten aan 'eurosclerosis'. Inderdaad zijn de arbeidsmarkten van de lidstaten van de EG ver verwijderd geraakt van het ideaal van de vrije markt. Of één grote vrije arbeidsmarkt voor de EG echter zo ideaal is, is een andere kwestie. De nu te presenteren hypothese zegt dat juist omdat de arbeidsmarkt van de EG zo groot is, ze gebreken vertoont die nationale arbeidsmarkten in de jaren 30 van deze eeuw vertoonden: blijvend hoge werkloosheid. Deze hypothese wordt beredeneerd met theorieën over de logica van het sociale volgens welke in situaties als het dilemma der gevangenen individuele rationaliteit niet tot collectieve rationalisering leidt (vgl. Boudon, 1979). Er wordt overigens niet beweerd dat aldus alle verschillen in werkloosheid tussen EG-landen en andere industrielanden kunnen worden verklaard.

De wereldwijde bijzonder hoge en hardnekkige werkloosheid in de jaren 30 maakte duidelijk dat de evenwichten op vrije markten niet altijd optimaal zijn. In de jaren 50 en 60 waren hogere overheidsuitgaven een doeltreffend middel om volledige werkgelegenheid te bewerkstelligen, maar sinds de jaren 70 heeft dit middel aan kracht ingeboet. Dat heeft verschillende oorzaken, maar in welke mate dit middel niet meer voldeed bleek in het begin der jaren 80. In Frankrijk trachtte Mitterrand toen de hogere werkloosheid met meer overheidsuitgaven te bestrijden. Dit lukte echter niet. De Franse economie was namelijk opener

geworden, en daarom lekte de Franse inspuiting gedeeltelijk weg naar het buitenland. De andere staten der EG hadden - ondanks een hogere werkloosheid in eigen land - hun uitgaven niet verhoogd, en daarom kreeg Frankrijk niets terug. Dergelijke onafgestemdheden waren vroeger niet zo ernstig, omdat de in- en uitvoer van de EG-landen toen een kleiner deel van alle voortgebrachte goederen uitmaakte. Die tijden waren echter, mede door toedoen van de EG, voorbij. Iets algemener gesteld: terwijl in een gesloten economie elke afzonderlijke onderneming in tijden van grote werkloosheid niet investeert omdat de andere bedrijven dat niet doen en het koopkrachteffect van haar eigen investeringen niet aan die onderneming zelf ten goede komt, verhoogt in een open economie ieder afzonderlijke nationale overheid haar uitgaven niet omdat de andere overheden dit verzuimen en het koopkrachteffect van haar eigen beslissing niet aan haar onderdanen ten goede komt.

Zolang economische integratie neer blijft komen op het wegnemen van belemmeringen en supranationale beslissingen over werkgelegenheidspolitiek uitblijven (vgl. Pelkmans 1986), vergroot de EG het percentage werklozen, en daarmee de omvang van een categorie mensen op de onderste sporten van de maatschappelijke ladder. Met enkele hypothesen die in eerder onderzoek de beproeving doorstonden (Ultee, Dessens, Jansen, 1988; Ultee, Dessens, Jansen, 1988a; De Graaf, Ultee, 1991), zijn aanvullende voorspellingen te maken over de geslotenheid van deze onderlaag. Volgens de eerste blijven werklozen in bepaalde mate werkloos enkel en alleen omdat ze werkloos zijn, terwijl anderen werk behouden omdat ze reeds een baan hebben. Ten tweede is er de hypothese dat als het percentage werklozen in een land toeneemt, de kans voor werklozen om werkloos te blijven sneller toeneemt dan de kans voor werkenden om werkloos te worden. En ten derde is er de hypothese dat een werkende persoon een grote kans heeft om werkloos te worden wanneer de huwelijkspartner van deze persoon reeds werkloos is en een werkloze persoon onder die omstandigheid een grotere kans heeft om werkloos te blijven. Deze hypothesen voorspellen dat door toedoen van de EG niet alleen een nieuwe onderlaag ontstaat, maar ook dat deze onderlaag een bepaalde geslotenheid vertoont. Die geslotenheid gaat bepaald ver: behalve dat werkloze individuen tot op zekere hoogte werkloos blijven, is werkloosheid bovendien geen zuiver individueel, maar een gezinsverschijnsel. Als wordt aanvaard dat de EG de bestrijding van werkloosheid bemoeilijkt, is de stratificatie in de EG-landen versterkt door de vorming van een betrekkelijk gesloten categorie onderaan de maatschappelijke ladder. Behalve dat door de EG de sociale ladder aan de bovenkant wordt uitgetrokken, wordt ze ook naar onderen toe verlengd.

Dat volgens de in deze paragraaf ontwikkelde hypothesen gemeenschappelijke markten in drie opzichten de sociale stratificatie in de lidstaten van de EG en in de EG als geheel versterken, neemt niet weg dat die stratificatie door toedoen van de EG in andere opzichten kan worden afgezwakt. De mate waarin een samenleving is gestratificeerd is niet alleen af te meten aan het aantal lagen waaruit ze bestaat en de inkomens- en aanzienverschillen tussen deze lagen. Zo is de stratificatie van een samenleving minder als de sociale mobiliteit tussen haar lagen groter is. Het moge duidelijk zijn dat de nieuwe bovenlagen in de EG alleen door sociale stijging van bepaalde personen kunnen ontstaan. Volgens een straks te bespreken hypothese leidt die stijging echter tot grotere Culturele verschillen.

3. EEN HISTORISCHE TREND NAAR KLEINERE CULTURELE VERSCHILLEN ?

Zoals gezegd onderscheiden de bovenlagen van de hedendaagse EG-landen zich van de onderlagen in deze samenlevingen door een sterkere Cultuurdeelname. Als Cultuurdeelname werkelijk een gevolg is van het behoren tot een bepaalde sociale laag, zal de verlenging van hun sociale ladder met enkele nieuwe boven-treden en een onderste sport, ertoe leiden dat de binnen deze samenlevingen bestaande Culturele verschillen nog groter worden. Maar waarom zou dat eigenlijk zo zijn ? Zijn in de bijna voorbij 20e eeuw ongelijkheden trouwens niet steeds kleiner geworden, en waarom zouden die trends omkeren ? Heeft zich eerder iets dergelijks voorgedaan ?

Sociologen denken graag dat de hedendaagse industrielanden allerlei trends naar steeds kleinere ongelijkheden te zien geven. Als hervormingsgezinde politieke partijen die niet bewerkstelligen (Lenski, 1966), dan doet de economische groei dat wel (Kerr, 1960). Inderdaad is in veel westerse landen in de 20e eeuw niet alleen de inkomensongelijkheid afgenomen (zie voor bijvoorbeeld Nederland Hartog en Veenbergen, 1978), maar is in die landen tevens de vader-zoon beroepsmobiliteit toegenomen (Ganzeboom, Luijkx, Treiman, 1989). De bevindingen van sociologen duiden er echter ook op dat deze vermindering van economische verschillen en sociale afstand niet gepaard ging met geringere Culturele verschillen. Betrekkelijk algemeen wordt aangenomen dat de zogeheten sociale Cultuurspreiding, die veel Westeuropese nationale overheden na de Tweede Wereldoorlog nastreefden, niet is verwezenlijkt (Ganzeboom, 1989).

Bovendien blijken uit steeds meer historisch onderzoek de gebreken van de hypothese dat de Culturele verschillen tussen de onder- en bovenlagen van een samenleving in West-Europa in de loop der eeuwen over het geheel zijn afgenomen. Deze hypothese is ondermeer naar voren gebracht door de socioloog Elias (1939). Hij had er echter aan toegevoegd dat die verschillen ook meermalen toenamen. De uitzonderingen verklaarde Elias met de hypothese dat sociale stijging Culturele verschillen tussen onder- en bovenlagen vergroot.

De hypothese van de historicus Burke (1978) is tegengesteld aan die van Elias : tot aan het begin van de nieuwe tijd hadden de bovenlagen van een samenleving wel hun eigen Cultuur, maar ze namen tevens deel aan die van de onderlagen; daarna trokken de bovenlagen zich geleidelijk uit de volkscultuur terug. In Nederland voltrok deze scheiding zich volgens Burke (1978a) aan het einde van de 17e eeuw. Kempers (1987) toonde aan dat de vorming van stadstaten in Italië vanaf 1250 gepaard ging met de opkomst van sterkere wereldlijke heersers en een toenemend aanzien van kunstenaars. Schilders gingen zich als heren van het hof gedragen en eisten een eigen gilde op. Weber (1975) liet aan de hand van het aantal en de aard van concerten voor klassieke muziek zien dat in London en Parijs in de eerste helft van de 19e eeuw, toen daar niet alleen industriële bedrijven van de grond kwamen maar ook overheidsbureaucratieën ontstonden, een Culturele scheiding optrad tussen de hogere en lagere middenklassen. Levine (1988) maakte aannemelijk dat zich vanaf 1850 in de Verenigde Staten - een land waarin de bewoners in veel sterkere mate dan in de Europese landen in politiek opzicht elkaars gelijken waren - een Culturele hiërarchie ontwikkelde en Cultuur ook daar iets hogers en heiligs werd.

Gezien deze bevindingen die Burke's hypothese bekrachtigen, is het niet al te gewaagd te veronderstellen dat de vorming en uitbreiding van supra-nationale instellingen in West-Europa sinds 1957 en 1992 Culturele onderscheidingen heeft bestendigd en zal vergroten. De wording van stadstaten rond Florence en Venetië aan het einde der middeleeuwen leidde tot een meer gedifferentieerde stratificatie en tot grotere Culturele verschillen tussen onder- en bovenlagen. De vorming van nationale staten later in Engeland en Frankrijk had aldaar overeenkomstige gevolgen. In dit licht bezien is de vorming van de EG niet meer dan de vestiging van een centraal gezag op een nog groter grondgebied. De EG schaft niet alleen handelsbelemmeringen af, ze vaardigt daarnaast eigen wetten uit en beschikt tevens over een Europees Hof. Dat er op termijn, om het toezicht op de naleving van deze wetten te verscherpen, allerlei Europese inspecties zo niet polities zullen ontstaan, is aannemelijk. En zoals eerder

machtscentra zich door Cultuur van de periferie gingen onderscheiden, zo zullen bepaalde Cultuurgoederen de emblemen van de nieuwe Europese middelpunten van economische en politieke macht worden.

4. INDIVIDUELE SOCIALE STIJGING EN CULTUREEL ONDERSCHIED

Maar hoezo leiden staatsvorming en stratificering daartoe? De hier te ontwikkelen hypothese zegt dat de tendens tot Culturele scheiding terug te voeren is op de in het kielzog van staatsvorming en marktvergroting toenemende sociale stijging. Deze hypothese sluit aan op gedachten die bij Elias een ondergeschikte rol spelen, en bouwt vooral voort op hypothesen van Bourdieu (1979) en De Swaan (1985). Volgens deze hypothesen weten de leden van de bovenlagen in een samenleving, als hun positie door economische ontwikkelingen en overheidsmaatregelen wordt bedreigd, hun positie door compenserende strategieën te handhaven. Overigens behoeven deze niet door alle betrokkenen bewust te worden toegepast; ze zijn deel gaan uitmaken van de habitus van personen. Eén zo'n strategie is dat toonaangevende families, ondanks de overgang van familiebedrijven naar naamloze vennootschappen, zich handhaven door hun kinderen naar bijzondere scholen te sturen. Een ander voorbeeld is dat, wanneer bij onderwijs onder de kostprijs en de invoering van een studiebeurzenstelsel voor kinderen uit lagere milieus de grootste financiële belemmeringen voor schoolbezoek wegvallen, kinderen uit hogere milieus door een sterkere ondersteuning van hun ouders toch betere leerprestaties leveren dan kinderen uit lagere.

Welnu, de gevestigden in de bovenlagen van een samenleving laten wel eens, zo niet vaak, blijken dat nieuwelingen het financieel hebben gemaakt, maar in hun stijl van leven toch niet de smaak en verfijndheid ten toon spreiden die van hen kan worden verwacht en soms ordinair zo niet vulgair zijn. Dergelijke uitlatingen wijzen op de processen van wed- en naijver die zich voordoen bij sociale stijging. Als meer mensen op de bovenste sport van de maatschappelijke ladder komen te staan, is die top in heel bepaalde zin geen top meer. Er kan maar één eerste zijn (Hirsch, 1977). De gevestigden voelen zich aldus in bepaalde mate bedreigd door nieuwelingen, en om hun positie te handhaven brengen ze maatstaven waar ze vroeger niet zo zwaar aan tilden vaker in het spel en scherpen ze die zelfs aan. Zo zal opwaardering van Cultuur de relatieve financiële achteruitgang gedeeltelijk opheffen en mogelijk volledig tenietdoen. Met Cultuurdeelname als inzet

wordt in de vrije tijd de strijd voortgezet die op de arbeidsmarkt of in de arbeidsorganisatie met andere middelen is verloren.

De hypothese is dat dergelijke processen zich tevens voordoen bij de vorming en uitbreiding van nieuwe bovenlagen in de EG. Natuurlijk, omdat deze bovenlagen nieuw ontstaan, zijn er nog geen gevestigden. Pioniers voelen zich echter al gauw meer bedreigd dan gevestigden, en er behoeft niet veel tijd te verstrijken voor de eerste nieuwelingen zich gevestigd achten. Om zich te onderscheiden van de oude bovenlagen, zullen de leden van de nieuwe hun gedrag sterker door Culturele maatstaven laten leiden. De leden van de nieuwe bovenlagen behoeven overigens niet hun eigen middelen in deze strijd in te zetten, ze kunnen de Cultuurslag ook met bedrijfsmiddelen voeren. Nieuwe bedrijfsvestigingen worden staaltjes van architectuur, de leiding van een oliemaatschappij besluit in één van haar vestigingslanden een verzameling hedendaagse schilderkunst op te bouwen en deze geregeld in een aantrekkelijke ruimte ten toon te stellen, en de directie van een verzekeringsmaatschappij die de internationale markt wilt bewerken, ondersteunt een orkest dat op authentieke instrumenten barokmuziek speelt. Er ontwikkelt zich zelfs een internationale stijl in de herenkleding; de wisselingen in de modes die deze stijl vertoont, zijn te bespeuren in glanzende herenmodebladen. Advertenties in zakenbladen stralen de algehele levensstijl van deze nieuwe bovenlaag uit.

Hier komt bij dat de oude midden- en onderlagen van de EG zich op een min of meer overeenkomstige wijze - zij het natuurlijk met bescheidener middelen - van de nieuwe onderlaag zullen gaan onderscheiden. Uit onderzoek onder langdurig werklozen in het Oostenrijkse dorp Marienthal uit de jaren 30 (Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel, 1933), is bovendien bekend dat langdurige werkloosheid tot ineen-schrompeling van de leefwereld van mensen kan leiden. Natuurlijk hadden werklozen meer tijd om zich in literatuur te verdiepen, maar hoewel het lenen van boeken uit de plaatselijke bibliotheek kosteloos was geworden, daalde het aantal uitgeleende boeken. De bevindingen die Engbersen (1990) in de jaren 80 onder langdurig werklozen in een aantal grote Nederlandse steden deed, waren misschien minder extreem, maar ze wezen in dezelfde richting.

5. EEN COSMOPOLITISCHE CULTUUR

Tot nu toe is de vraag waar Culturele verschillen op neerkomen, niet aan de orde geweest. Om deze verschillen te omschrijven kunnen enkele hypothesen van

Merton (1949) en Collins (1975) behulpzaam zijn. Ze komen erop neer dat de leden van de onderlagen van een samenleving een levensstijl hebben die sterk gericht is op het heden van hun woonplaats en land, terwijl de bovenlagen een levensstijl ten toon spreiden waaruit ook belangstelling spreekt voor het verleden van hun land en andere landen en voor toekomstige ontwikkelingen. Of ook: des te hoger de sociale laag waartoe iemand behoort, des te minder localistisch en des te meer cosmopolitisch is de levensstijl van deze persoon. Omdat voor leden van de bovenlagen in een samenleving Cultuur deel uitmaakt van de levensstijl, zal hun Cultuurdeelname cosmopolitisch zijn.

Volgens deze hypothesen slaat het in de openbare discussie zo vaak geuite vermoeden dat de nationale Cultuur door economische eenwording verdwijnt, de plank mis. Cultuur is bijna per definitie niet nationaal; omdat ze zich verdiept, is ze open. Als het er om gaat de Cultuurdeelname van de leden van de bovenlagen van een samenleving te omschrijven, dan zijn daarin veel elementen van de Cultuur uit andere landen aan te wijzen. De Oostenrijkse componist en dirigent Haydn vierde aan het einde van de 18e eeuw triomfen in Londen, en de Nederlander Haitink dirigeert aldaar nu Italiaanse opera's. Musea steken elkaar de loef af met tentoonstellingen van het werk van oudere meesters en verre Culturen, en uitgeverijen zijn trots op hun Russische Bibliotheek, hun Classics of hoe deze reeksen verder ook mogen heten. Nationale schrijvers verbleven soms lange tijd in het buitenland, en de lijst met namen van de leden van een orkest voor klassieke muziek, leest bijna als de lijst met de namen van vertegenwoordigers bij de Verenigde Naties. Omdat er nooit afzonderlijke Culturen waren, zijn vragen over hun verdwijnen onterecht. Echter, ook Cultuurgoederen zijn over grenzen te vervoeren, en daarom wordt door economische eenwording Cultuur nog cosmopolitischer dan ze al was. Maar bovenal: mensen die in hun werk meer met het buitenland te maken krijgen, verwerven een Cultuurbezit dat hierbij aansluit. Men kan aannemen dat deze personen tot de bovenlagen van een samenleving zullen behoren, en dat daarom de deelname aan Cultuur in de bovenlagen van alle EG-landen cosmopolitischer zal worden.

6. EEN COSMOPOLITISCHE CULTUUR WAARIN TOCH EEN LAND TOONAANGEVEND IS ?

Dat de Cultuur overal in de EG cosmopolitischer wordt, sluit echter niet uit dat levensstijlen zich in een bepaalde richting ontwikkelen. Voor welk ander land stellen de lidstaten van de EG zich het meest open? Wordt één land Cultureel

toonaangevend in de EG? De bovenslag van welk EG-land wordt de Culturele elite van de bovenlagen van de overige lidstaten der EG? Dat is één van de terechte vragen achter de onjuiste over de EG en de Culturele verscheidenheid in de kranten van de afgelopen tijd.

Welnu, de economische eenwording van de EG kan niet alleen als gevolg hebben dat de leden van haar bovenlagen scherpere Culturele maatstaven aan gaan leggen, de EG kan tevens onbedoeld de Culturele wedijver tussen haar lidstaten zelf versterken. Uit vrees in eigen land de eerste plaats te verliezen dringen kunstenaars bij hun nationale overheden op steun aan. Uit angst voor minder nationaal aanzien geven sommige overheden aan die druk toe. Vooral lidstaten die vrezen in economisch opzicht achterop te geraken en een traditie kennen waarin Cultuur hoog staat aangeschreven, zullen hun Cultuurpolitiek uitbreiden. Niet alleen wordt aldus een lagere economische positie door een hogere Culturele positie opgeheven. Als de gevoerde politiek spectaculair is, draagt ze bij tot internationaal toerisme, versteviging van de economische positie van een land, en een invloed op de Cultuur in landen die meer voor anderen open zijn komen te staan. Als de naam moet worden genoemd van het EG-land waarop het bovenstaande het meest van toepassing lijkt, dan is dat Frankrijk.

Hiermee is zo goed als gezegd dat de trend naar meer cosmopolitisme in de Cultuur van de afzonderlijke lidstaten der EG, er één naar verfransing kan zijn. In Frankrijk voeren reeds enige decennia presidenten met Culturele middelen een prestigegslag, en inmiddels wordt deze strijd voor een wereldpubliek opgevoerd. Mitterrand heeft de 'Grands Travaux' gerechtvaardigd als een poging de toegang van allen tot de voortbrengselen en de kennis van gisteren en vandaag te vergemakkelijken. Eenieder die in Parijs in de rij heeft gestaan, heeft een vermoeden over de mate waarin deze sociale Cultuurspreiding is gelukt en de mate waarin welgestelde inwoners van andere EG-lidstaten dan Frankrijk zich toegang tot de grote werken verschaffen. Het is opvallend dat de afkeer in Frankrijk van wat daar wel als een van buiten komend Cultureel imperialisme wordt aangeduid, gepaard gaat met bepaalde monopolistische tendensen in de eigen Cultuur en een Culturele zendingsdrang.

7. COSMOPOLITISME EN AANTALLENEFFECTEN

Blijft de kwestie dat gevestigden in de bovenlagen van een samenleving wel hun Culturele maatstaven kunnen aanscherpen, maar dat ze die daarmee nog niet

aan anderen hebben opgelegd. De toplaag in een samenleving is kleiner dan de lagen daaronder. Waarom verwerven de maatstaven van nationale bovenlagen zo veel gezag? En kan dat gezag door de EG verminderen? Dit is een andere terechte vraag over economische eenwording als bedreiging van de Cultuur.

Het aantal gevestigden op de hoogste sporten van de maatschappelijke ladder hoeft niet hoog te zijn om zijn Culturele maatstaven bij nieuwelingen ingang te doen vinden, en zelfs niet om die beginselen een bepaalde erkenning te laten krijgen bij blijvers in de onderlagen. Popitz (1968) heeft duidelijk gemaakt op welke wijze een kleine bovenlaag haar maatstaven oplegt. De onderlagen kunnen die maatstaven verwerpen, maar daarmee hebben ze zich nog niet vastgelegd op één enkele alternatieve maatstaf. Dat kan in het geval van Cultuurdeelname ook niet: de maatstaf van de top is cosmopolitisch, en die der onderlagen telkens anders localistisch. Dit verschaft een kleine bovenlaag voorsprong, en dat zal in de EG zo blijven.

De Europese economische integratie komt ondermeer tot stand doordat mensen die een telkens andere taal spreken één enkel afzetgebied gaan vormen. Het valt echter niet in te zien hoe de druk van midden- en onderlagen die wat spreektaal betreft heterogeen zijn en weinig onderwijs in vreemde talen hebben genoten, de Culturele maatstaven van de bovenlagen kan doen verwateren. Natuurlijk, de massamedia scheppen een bepaalde eenheid in de midden- en onderlagen van de lidstaten der EG, en de EG verschaft deze media meer ruimte. Maar deze eenheid kent haar grenzen in de taal, en de bovenlagen in de lidstaten der EG hebben meer toegang tot de massamedia dan de overige lagen. Zelfs als er minder Culturele programma's op de oude televisiezenders van een EG-lidstaat worden uitgezonden, wil dat nog niet zeggen dat de inwoners van dit land minder tijd zullen besteden aan het kijken naar de op deze zenders overgebleven Culturele programma's. En wat als het aantal te ontvangen zenders met Culturele programma's toeneemt?

8. CULTURELE INDICATOREN

Zoals duidelijk moge zijn geworden: bovenstaande uitspraken over de sociale en Culturele gevolgen van economische eenwording berusten dan wel op algemene theoretische inzichten, maar het zijn hypothesen die niet of nauwelijks zijn getoetst. Ze hebben trouwens veeleer betrekking op toekomstige ontwikkelin-

gen, en de kwestie is met welke bestaande of te ontwikkelen instrumenten ze kunnen worden getoetst.

Eurostat vervaardigt economische indicatoren voor de EG en haar lidstaten, en tevens sociale indicatoren. De Commissie van de EG vervaardigt met behulp van de Eurobarometers een aantal politieke indicatoren. Hoewel het gebrek aan Culturele indicatoren is gesignaleerd, zijn er tot nu toe nauwelijks stappen tot hun vervaardiging ondernomen.

Hoe zien Culturele indicatoren eruit die niet alleen dienst kunnen doen bij een toetsing van bovenstaande hypothesen maar ook anderszins bruikbaar zijn? Het hier te ontwerpen instrumentarium bouwt voort op een lange traditie van onderzoek naar Culturele kennis. Ten eerste wordt een aantal gebieden van Cultuur worden onderscheiden. Het voorbeeld beperkt zich hier tot belletrise, bouwkunst en schilderkunst. Daarnaast is het van belang te onderscheiden tussen recente Cultuuruitingen en Cultuurproducten uit een verder verleden. De belangrijkste zaak is echter de vaststelling van de mate van cosmopolitisme in Cultuurdeelname. Dit gebeurt door een passende keuze uit Cultuuruitingen van een groot aantal landen.

Laten we nu uitgaan van de lijst met 20 of 30 boektitels die het afgelopen jaar in een lidstaat van de EG het meest zijn verkocht. Op deze lijst kunnen vanzelfsprekend titels voorkomen van schrijvers die niet de nationaliteit van deze lidstaat (of van welke lidstaat der EG dan ook) bezitten. Deze lijst kan men voorleggen aan een representatieve steekproef uit de volwassen bevolking van deze lidstaat met het verzoek aan te geven of ze dit boek hebben gelezen. Dit kan men, met telkens andere lijsten, voor elke lidstaat der EG doen. Als men de sociale achtergrond van de ondervraagden vaststelt, kan men per land de verschillen tussen de onder- en bovenlagen wat betreft deze vorm van Cultuurdeelname vaststellen. Door de boektitels naar nationaliteit van de schrijver te classificeren, kan men tevens de mate van cosmopolitisme in deze vorm van Cultuurdeelname bepalen. Door de steekproeven voor verschillende landen te vergelijken kan men zulke vragen beantwoorden als in hoeverre de hogere sociale milieus in Nederland in dit opzicht cosmopolitischer zijn dan in Frankrijk. Met behulp van deskundigen kan men tevens lijsten samenstellen met 20 of 30 klassieken uit de literatuur van een land en uit de wereldliteratuur. Door deze lijsten voor te leggen met de vraag of men deze werken ooit heeft gelezen, kunnen verschillen wat betreft oudere uitingen van deze Cultuurvorm worden vastgesteld, en kan worden nagegaan of sociale ongelijkheden bij oudere

Cultuuruitingen groter zijn dan bij jongere. Door periodieke herhaling van de enquête kan worden nagegaan in hoeverre de inwoners van een lidstaat steeds minder kennis krijgen van de recente en minder recente belletrie van hun land en steeds meer van die uit andere.

Iets dergelijks kan men tevens doen door respondenten 10 of 20 foto's voor te leggen van schilderijen uit, zeg, de 16e tot en met de 19e eeuw die in handboeken kunstgeschiedenis voorkomen. Hier gaat het erom dat respondenten naam en nationaliteit van de schilder noemen. Als er voor wordt gezorgd dat alle lidstaten van de EG onder de nationaliteiten van de schilders zijn vertegenwoordigd, kan aan respondenten in welke lidstaat der EG dan ook dezelfde foto's worden voorgelegd. De gegevens zijn op dezelfde manier te analyseren als die over belletrie. Deze vraagstelling kan worden herhaald voor moderne schilderijen, voor foto's met gebouwen als het Parthenon te Athene, de Notre Dame te Parijs en het Dogenpaleis in Venetië, en voor meer recente gebouwen als het Rietveldhuis te Utrecht, de Arche de la Défense te Parijs en de Gaudi-huizen te Barcelona. De vraag aan respondenten heeft in het geval van bouwwerken betrekking op de naam van het bouwwerk en de plaats waar het staat. Aldus kunnen hypothesen worden getoetst over de mate waarin de ene Cultuuruiting in de lidstaten der EG sneller buiten het eigen land wordt herkend dan de andere. Tevens kan worden nagegaan of de nationale gebondenheid van bepaalde Cultuuruitingen sneller verloren gaat dan die van andere.

De kwestie is natuurlijk waar geld voor dergelijk onderzoek vandaan moet komen. Één nationale instelling ter bevordering van wetenschappelijk onderzoek zal het benodigde geld niet kunnen of willen opbrengen. Voor supranationale instellingen zou het thema weleens te beladen kunnen zijn. Een bescheiden begin van enkele onderzoekers in hun eigen land lijkt gemakkelijker haalbaar. Aldus kan uiteindelijk een empirisch antwoord worden gegeven op de in de publieke discussie met zo veel aandrang gestelde, maar theoretisch beslist niet minder gewichtige vraag in hoeverre economische eenwording tot een uitrekking van de sociale ladder van de lidstaten der EG-landen leidt en het fijne verschil tussen hun onder- en bovenlagen groter doet worden.

VOETNOTEN

- * Dit artikel systematiseert en bouwt voort op gedachten uit W.C. Ultee, *Economische eenwording, groter wordende sociale afstanden, blijvende culturele verscheidenheid?* Nijmegen: ITS, 1989.

** Datum van aanvaarding : 25/2/1992

BIBLIOGRAFIE

- Bourdieu, P. (1979) *La distinction, Critique sociale du jugement*. Paris : Minuit.
- Boudon, R. (1979) *La logique du social*. Paris : Hachette.
- Burke, P. (1978) *Popular culture in early modern Europe*. London : Temple Smith.
- Burke, P. (1978a) *Dutch popular culture in the seventeenth century : a reconnaissance*. Mededelingen no. 3 van het Centrum voor Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Chirot, D., T.D. Hall (1982) 'World System Theory', *Annual Review of Sociology*, 8 : 81-106.
- Collins, R. (1975) *Conflict sociology*. New York : Academic Press.
- Collins, R. (1979) *The credential society*. New York : Academic Press.
- Dahrendorf, R. (1988) *The modern social conflict, an essay on the politics of liberty*. London : Weidenfeld & Nicholson.
- Elias, N. (1939) *Über den Prozess der Zivilisation, Soziogenetische und Phylogenetische Untersuchungen, Zweiter Band, Wandlungen der Gesellschaft, Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation*. Bern : Verlag Franke.
- Engbersen, G. (1990) *Publieke Bijstandsgeheimen, het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden : Stenfert Kroese.
- Ganzeboom, H. (1989) *Cultuurdeelname in Nederland, Een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten*. Assen : Van Gorcum.
- Ganzeboom, H.B.G., R. Luijkx, D.J. Treiman (1989) 'Intergenerational class mobility in comparative perspective', *Research in Social Stratification and Mobility*, 9 : 3-79.
- Graaf, P.M. de, W.C. Ultee (1991) 'Labour market transitions of husbands and wives in the Netherlands between 1980 and 1986', *The Netherlands' Journal of Sociology*, 23 : 43-59.
- Hartog, J., J.G. Veenbergen (1978) 'Dutch treat, long-run changes in personal income distribution', *De Economist*, 126 : 521-549.
- Hirsch, F. (1977) *Social limits to growth*. London : Routledge.

- Jahoda, M., P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel (1960) *Die Arbeitslosen von Marienthal* (1933). Allensbach : Verlag für Demoskopie.
- Kempers, B. (1987) *Kunst, macht en mecenaat, Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600*. Amsterdam : Arbeiderspers.
- Kerr, C. et al. (1960) *Industrialism and industrial man*. Cambridge Mass. : Harvard University Press.
- Lenski, G. (1966) *Power and privilege, a theory of social stratification*. New York : McGraw-Hill.
- Levine, L.W. (1988) *Highbrow/lowbrow: the emergence of cultural hierarchy in America*. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press.
- Merton, R.K. (1949(1957)) 'Patterns of influence : local and cosmopolitan influentials', pp. 387-420 in Merton, R.K., *Social theory and social structure*. Revised and enlarged edition. New York : Free Press.
- Parkin, F. (1971) *Class inequality and political order*. London : Palladin.
- Pelkmans, J. (1986) 'The institutional economics of European integration', pp. 318-396 in Cappelletti, M. e.a., *Integration through law: Europe and the American federal experience. Volume I. Methods, tools and institutions, Book 1. A political, legal and economic overview*. Berlin : De Gruyter.
- Popitz, H. (1968) *Prozesse der Machtsbildung*. Tübingen : Mohr.
- Swaan, A. de (1985) *Kwaliteit is klasse*. Amsterdam : Bert Bakker.
- Therborn, G. (1986) *Why some peoples are more employed than others*. London : Verso.
- Ultee, W.C., R. Batenburg, H.B.G. Ganzeboom (1992) 'Cultural inequalities in cross-national perspective, in Fokkema, D. (ed.), *Trends in cultural participation in Europe since the middle ages*. Amsterdam : John Benjamins.
- Ultee, W.C., J. Dessens, W. Jansen (1988) 'Werkloos zijn, werkloos blijven; werk hebben, werk houden ? Veertien westerse industrielanden vergeleken naar de mate van uitwisseling tussen werk en werkloosheid voor de periode 1975-1985', pp. 65-84 in Flap, H.D., W. Arts, *De flexibele arbeidsmarkt*. Deventer : Van Loghum Slaterus (*Mens en Maatschappij* 63(1988) boekaflevering).
- Ultee, W., J. Dessens, W. Jansen (1988a) 'Why does unemployment come in couples' ?, *European Sociological Review*, 4 : 111-122.
- Weber, W. (1975) *Music and the middle class. The social structure of concert life in London, Paris and Vienna*. London : Croom Helm.